

Szín – játék – költészet

Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére

Szerkesztette

•

Czibula Katalin

Demeter Júlia

Pintér Márta Zsuzsanna

Partium Kiadó – Protea Egyesület – *reciti*

Budapest • Nagyvárad
2013

A kötet megjelenését az OTKA 83599. számú programja,
a Partiumi Keresztény Egyetem és
a Lectio Kulturális Egyesület támogatta.

A borító a *Kilianus* (Kolozsvár, 1767) című színlap felhasználásával készült
Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Győr, G. XXIII. 2. 11. 58.

Fotó: Medgyesy S. Norbert

Szerkesztette:

Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!* 2.5
Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

Köteteink a *reciti* honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

OMAGIU. Kilián István

Szín – játék – költészet: tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István
tiszteletére / szerkesztette: Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta
Zsuzsanna. - Oradea: Partium; Budapest: Protea Kulturális Egyesület, 2013
ISBN 978-606-8156-45-3; ISBN 978-963-7341-95-3

I. Czibula, Katalin (ed.)

II. Demeter, Júlia (ed.)

III. Pintér, Márta Zsuzsanna (ed.)

008

ISBN 978-606-8156-45-3

ISBN 978-963-7341-95-3

Kiadja a Partium Kiadó, a Protea Kulturális Egyesület és a *reciti*,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Bánffi-Benedek Andrea

Tördelte: Hegedüs Béla

MONOK ISTVÁN

*Nyelvi és tartalmi változások
a 18. századi arisztokrata könyvtárakban Magyarországon*

Szemponatok és példák

Magyarország 18. századi történelme alapvető változásokkal kezdődött. Már a török kiűzése előtt, illetve a harcok folyamán több elképzelés volt az ország újjáépítésére, újjászervezésére, új adminisztratív és gazdálkodási rendjének kialakítására, az ország lakosságának kulturális felemelésére.¹ A Habsburg Birodalomtól való elszakadásért folytatott vesztes szabadságharc (1703–1711) után ezek közül egyértelműen az udvari elképzelés érvényesült. Az ország sorsának irányítói, az arisztokrata családok részben alkalmazkodtak ehhez, részben a helyi politika alakításában megpróbálták saját elképzeléseiket is érvényesíteni. Ahhoz azonban, hogy ez utóbbihoz erejük legyen, az anyagi megerősödésen kívül szükségük volt arra a műveltségre, amelyet tanulmányaik, utazásaik során szereztek. Az udvari környezetük hatása biztosan sokat számított ebben a művelődési folyamatban, azonban azok a személyiségek, akik az ország újjáépítésében, művelődési intézményrendszerének gyarapításában jelentőset alkottak, maguk is komoly olvasmányműveltséggel bírtak. Ezért is fontos annak a vizsgálata, hogy miként alakult ennek az olvasmányanyagnak a tartalmi összetétele.²

¹ A legismertebbek Kollonich Lipót püspök, Esterházy Pál nádor, frater Angelus Gabriel Gautieri de Nizza, illetve a magyar rendek nevéhez köthetők. A tervezetek egymáshoz való viszonyáról való tanulmánnyal, az udvar által elfogadott szövegnek, illetve a nádor szövegének kritikai kiadása megjelent: *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn 1688–1690*, hrsg. von János KALMÁR, János J. VARGA, Stuttgart, Steiner Verlag, 2010 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 39). A magyar rendek elképzelése: VARGA J. János, KALMÁR János, *A magyar királyság berendezésének műve, Függelék: A pozsonyi rendi bizottság tervezete, az ún. „Magyar Einrichtungswerk”*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1993 (Századok Füzetek, 1.) A genovai szerzetes tervezete (*Il Governo dell’Ongaria*): ANONYMUS, *Tüzes Gábor emlékirata Magyarország kormányzásáról*, Történelmi Tár, 22(1900), 219–397.

² A 16–17. századi állapotokról összefoglalóan lásd: István MONOK, *Die Buch- und Lesekultur in Ungarn der frühen Neuzeit: Teilbilanz der Ergebnisse einer langen Grundlagenforschung, 1980–2007*, Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich, 2008/1, 7–31.; Lásd továbbá: István MONOK, *Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpates 1526–1750*, Paris, Champion, 2011 (Bibliothèque d’Études de L’Europe Centrale, 4) Ebben egy külön fejezet: „Aperçu du XVIIIe siècle” (pp. 181–218.)

Az arisztokrata könyvgyűjtemények³ kialakítását befolyásoló tényezőket sorra véve, az egyes családok anyagi helyzetének alakulása nem számít az első szempontnak. A könyvek ára ugyanis, tekintettel az európai könyvtermés mennyiségi változásaira, minden rendű és rangú személynek kedvezett, a könyv olcsóbb lett. A gyűjtési tevékenység összességében alapvető szemléleti változást mutat Magyarországon. A családi galériák kialakítása mellett, a kincstárak nem egyszerűen az anyagi jólét, hanem a művészi ötvösmunka megbecsülésének is a jelei. A család múltjának a képeken kívül tárgyi emlékei is voltak, és ezen belül különösen megbecsült darabbá váltak a hadi események relikviái (fegyverek, egyenruhák, zászlók stb.).⁴ A kisebb ritkasággyűjtemények kiegészültek kortárs művészeti tárgyakkal, és a 18. század végére már Magyarországon is európai mértékben összehasonlítható családi gyűjtemények alakultak ki. Elég, ha az Esterházyak eszterházai és kismartoni kastélyaira utalunk, de a Batthyányak, a Csákyak, vagy a protestáns Rádayak udvarházai is jelzik ezt a szemléleti változást.⁵ Alapvetően megváltozott a könyvtárnak az udvari életben betöltött szerepe is. A könyvtár a kastély vagy udvarház,⁶ illetve a kert építésének⁷ a háttérét is adta, hasonlóan tükre az udvari életforma teljes megváltozásának is (zenei, színházi élet, mecénatúra).⁸ A bibliofília, vagyis a könyvek szép, értékes tárgyként való gyűjtése⁹ ugyancsak kísérő jelensége e változás-sornak, még akkor is, ha – amint látni fogjuk – ez utóbbi gyűjtő tevékenység a kulturális nemzettudat kialakulásával is összefügg.

Külön megemlíteném azt a jelenséget, amely megítélésem szerint komoly szereppel bírt egyes magyar arisztokrata családok művelődési szokásainak megváltoztatásában, és a könyvanyag összetételére is hatással volt. Ez a jelenség a birodalmi grófi és hercegi családok tagjaival való gyakoribb házasság. A Magyarországra érkező feleség vagy férj a szűk udvari környezetén kívül kedvenc olvasmányait is magával hozta, és miután nem tudott magyarul, egy idegen nyelv aktív használata került bevezetésre. A 18. század eleji

³ A könyvgyűjtésről összefoglalóan: SZARVASI Margit, *Magánkönyvtárak a XVIII. században*, Bp., 1939; BERLÁSZ, Jenő, *Könyvtári kultúránk a 18. században*, = *Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 283–332.; KELECSÉNYI Gábor, *Múltunk neves könyvgyűjtői*, Bp., Gondolat, 1988.; MONOK István, BUDA Attila, HAPÁK József (fotó), *A magyar bibliofília képeskönyve*, Bp., Korona, 2006.

⁴ E tekintetben nyugat-európai léptékben is jelentős, történetében, a gyűjteményi részek egymásra halmozásában is modell értékű az Esterházy udvar. A könyvtárnyi szakirodalomból most csak egy, a család több generációját bemutató kiállításra hivatkozom: *Die Fürsten Esterházy: Maganaten, Diplomate und Mäzene*, Ausstellung, Eisenstadt, 28. 4. bis 31. 10. 1995, Katalog, red. von Jakob PERSCHY, Eisenstadt, 1995 (Burgenländische Forschungen, Sonderband XVI).

⁵ A 18. századi Magyarország művelődéstörténetének alapvető kézikönyve teljességre törekvő szakirodalmi bibliográfiával: KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1980.

⁶ Cs. DOBROVITS Dorottya, *Építkezés a 18. századi Magyarországon: Az uradalmak építészete*, Bp., Akadémiai, 1983 (Művészettörténeti füzetek, 15).

⁷ FATSAR Kristóf, *Magyarországi barokk kertművészet*, Bp., Helikon, 2008.

⁸ Egy átfogó kép arról, hogy az idegen utazók hogyan látták ezt a változást: G. GYÖRFFY Katalin, *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon: Idegen utazók megfigyelései*, Bp., Akadémiai, 1991, (Művészettörténeti füzetek, 20).

⁹ Vö.: István MONOK, *La bibliophilie en Hongrie au XVIIIe siècle*, Art et métiers du livre (Paris), 2002, Nr. 230, 20–25.

könyvjegyzékeken a nagyon modern (kortárs) könyvanyag hirtelen megjelenése, vagy az antik irodalom német, francia, vagy olasz kiadásainak nagy száma mögött gyakran áll egy-egy idegen házasárs. Ne feledjük azt sem, hogy a török kiűzése nemzetközi összefogással történt. Több itáliai, németországi, de távolabbi család tagjai is részt vettek ebben. Nem kevesen kaptak birtokokat Magyarországon, és letelepedtek. Csak egyetlen példa: az arezzoi Alessandro Guadagni a szentgotthárdi csatában halt meg (1664), fia, Gvadányi János szendrői kapitány volt. Unokája, János, Forgách Simon ezredében volt kapitány a Rákóczi szabadságharc idején. A Gvadányi család lengyel (1686), majd honosítással magyar (1687) grófi címet nyert, nyomtatott *ex librist* készítették rangemelésükkor,¹⁰ vagyis tudatos könyvgyűjtők voltak.

Egy további szempont a nem magyar nyelvű könyvanyag beszerzésében az lehet, hogy a Habsburg Birodalom hadserege sok helyen állomásozott, vívott ütközeteket. A magyar arisztokrata családok tagjai közül sokan katonai karriert futottak be. A 17. század második felétől hozhatunk példákat arra, hogy az idegenben való állomásozás idején jelentős könyvanyagot vásároltak maguknak. Utalhatok Ebergényi Lászlóra,¹¹ Czobor Ádámra, Csáky Györgyre, vagy az alább bemutatandó Eszterházy János Nepomuk Kázmérra. A katonai szolgálaton túlmenően, természetesen a 18. századi arisztokrácia tagjainak mobilitása lényegesen megnőtt, diplomáciai, tanulmányi célú útjaik mellett a kifejezetten kikapcsolódást, ismeretbővítést szolgáló utazásokon is részt vettek.

A 18. században jelentősen javultak a könyvbeszerzés lehetőségei. A magyarországi könyvkiadás is jelentősebbé vált, igaz, a század első két harmadában elsődlegesen a latin nyelvű oktatást és művelődést szolgálta.¹² A 18. század utolsó harmadában azonban megnőtt a magyar nyelvű könyvek kiadása, nem utolsó sorban az arisztokrata családok mecenatúrájának köszönhetően. Valamennyi tudományos diszciplínában, a grammatikától a filozófiáig, a geometriától a fizikáig, az útépitéstől a bábaságig elkezdődött a magyar szaknyelv kialakítása.¹³ Ez a jelenség a könyvtárak összetételén is figyelemre méltó nyomott hagyott, hiszen a családok az általuk támogatott könyvet sokszor nagy példányszámban megvették, köreikben terjesztették, de a magyar nyelvű kultúra iránti elkötelezettségéből is megvásárolták a hazai könyvtermés darabjait.

A nemzetközileg aktív kereskedőházak figyelme is Magyarország felé irányult. Olyanoké, mint a Trattner család, akinek Bécsben, Pesten, Zágrábban, Temesvárt nyomdája és kiadója is volt,¹⁴ vagy a világ-léptékben (Mexikótól Kazanyig) kereskedő Remondi-

¹⁰ OSZK Régi Nyomtatványok Tára, exl. 179. Vö.: FALLENBÜCHL Zoltán, *Guadagni Alessandro leveleskönyve = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979*, Bp., OSZK, 1981, 409–435.

¹¹ Vö.: Örvös Péter, *A Csáky-énekeskönyv*, ItK, 84(1980), 486–509.

¹² CSAPODI Csaba, *Könyvtermelésünk a 18. században*, Magyar Könyvszemle, 60(1942), 393–398.

¹³ Összefoglalóan lásd: *Pannóniai Fénisz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv: Első nyomtatott tudományos könyveink, 16–19. század – Pannonian Phoenix, or the Hungarian Language Arisen from the Ashes: Our Earliest Printed Scientific Books, 16th–19th Centuries*, szerk./ed. by GAZDA István, STEMLER Ágnes, Bp., OSZK, 2005.

¹⁴ V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 180–230.

nieké.¹⁵ A *Société Typographique de Neuchâtel*¹⁶ is tervezetten élt azzal a lehetőséggel, amit az újjászervezett ország könyvéhségének kielégítése jelentett. Ugyanakkor az egyes családok tagjai, de főként a könyvtárak anyagát gondozó udvari alkalmazottak már rendszeresen figyelték a frankfurti és a lipcsei könyvvásárok katalógusait, illetve az egyre gyakoribb könyvárveréseket is. Általában azt mondhatjuk, hogy a 18. század végére Magyarországon is kialakult a szervezett könyvkereskedelem.¹⁷

Tudjuk, hogy nagyon nehéz általánosságban változásokról beszélni akkor, amikor lényeges különbségek mutatkoznak az egyes családok gyűjteményei között. Az Esterházy,¹⁸ illetve Batthyány¹⁹ hercegi könyvtárak mérete, tartalmi tekintetben univerzális jellege nem összehasonlítható az egyes grófi vagy bárói családok udvarházaiban lévő gyűjteményekkel. Tendenciák azonban – részben éppen a hercegi példák követése

¹⁵ Remondini: *Un Editore del Settecento*, a cura di Mario INFELISE, Paolo MARINI, Milano, Electa, 1990.; *Commercio delle stampe e diffusione delle immagini nei secoli XVIII e XIX*, a cura di Alberto MILANO, Rovereto, ViaDellaTerra, 2008.

¹⁶ GRANASZTÓI Olga, *Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén: Weingand és Köpff könyvkereskedők levelei a neuchâтели levéltárban (1781–1788)*, Magyar Könyvszemle, 119(2003), 166–186.; Uő., *Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltáráshoz. A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai. I. Rész. 1772–1785*, Magyar Könyvszemle, 126(2011), 466–482.

¹⁷ György KÓKAY, *Geschichte des Buchhandels in Ungarn*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1990.; PAVERCsik Ilona, *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig* = V. ECSEDY Judit, i. m., 295–340.

¹⁸ Esterházy Pál nádor fia, Esterházy Pál Antal (1711–1762) európai utazásai és leideni tanulmányai alatt külön könyvtárat alapított, és azt a család kismartoni kastélyában helyezte el. Esterháza (Fertőd) megalapítója Esterházy Miklós (1714–1790), aki itt egy könyvtárat is elhelyezett. Esterházy Miklós (1765–1833) Kismartonban egyesítette a két utóbbi gyűjteményt. Ezek a könyvtárak külön-külön is korszerű, a tudományok enciklopédikus ismeretét lehetővé tevő gyűjtemények voltak. Nyelvi összetételük jellemzője az erős francia orientáció, de a könyvek jelentős hányada német, és ezt követően latin. A 18. század végén megjelennek az angol nyelvű útleírások és a szépirodalom is.

¹⁹ A 18. században a herceg Batthyány-család *Körmenden* alapított könyvtárat, amelynek egy része ma az Iparművészeti Múzeum Könyvtárában hozzáférhető. A hercegi ágon Batthyány Károly József (1697–1772) *bécsi, trautmansdorfi és payerspachi* gyűjteményei, illetve ezek katalógusai adnak tájékoztatást a korszak arisztokratáinak európai szintű műveltségéről. A herceg főként bécsi házában tartózkodott. Ez a gyűjtemény (közel 3000 kötet) egy modern könyvtár. Francia és német nyelven a kortárs szépirodalom, a történeti és az államelméleti munkák mellett teológiai érdeklődésének megfelelően janzenista művek sorakoztak könyvtárának polcain. Ezt mondhatnánk olvasott könyvnyagnak. A trautmansdorfi monumentális (közel 4000 kötetes) gyűjtemény az udvarházhoz illő, de feltehetően nem túl gyakran használt bibliotéka volt, tematikusan olyan, mint amit örökölhett: klasszikus auktorok, egyházatyák kiadásainak sora, a 15–17. század nagy történetírói, filozófusai *opera omnia* editiói. A payersbachi kisebb könyvtár pedig teológiai gyűjteménynek nevezhető, szintén a régebbi, 15–17. századi szerzők összes műveivel. A családból hercegi ágon Batthyány József (1727–1799), mint az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-Gyűjteményének megalapítója (ez a könyvtár utóbb a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárát gazdagította, a kéziratok kivételével itt őrzik ma is; a kéziratok Esztergomban maradtak), a grófi ágon (pinkafői ág) Batthyány Ignác (1741–1798) mint a gyulafehérvári Batthyanaeum fundátora ismert könyvgyűjtőként.

nyomán – megállapíthatók. Konkrét példákat tanulmányomban ezért csak a grófi, illetve bárói családokból hozok.

A nyelvi változásokat befolyásolta, hogy a latin nyelv megőrizte hivatali pozícióit a 19. század közepéig. Egy arisztokratának latinul tudnia kellett, különben nem tudott részt venni a politikai közéletben. Ennek ellenére azt tapasztaljuk, hogy a könyvtárakban egyre inkább feltűnik a vernakuláris irodalom még az antik szerzők kiadásait tekintve is. A 18. század végére, azt hiszem, az arisztokrácia tagjai sem tudtak olyan jól latinul, hogy élvezettel, szórakozási szándékkal olvasták volna a római vígjátékokat eredeti nyelven. Ezzel szemben nagy számban látjuk ezeket a szövegeket németül és franciául, ritkán olaszul. A francia és a német nyelv ismerete családonként változó hangsúlyúnak mondható. Az osztrák vagy német rokonságban élőknel a német könyvek szerepelnek túlsúlyban gyűjteményeikben, és ez családonként, de ezen belül generációnként, sőt családtagonként is változott. A Batthyány család könyvtárában a német hangsúlyosabb volt, ugyanakkor Batthyány II. Ádám (1697–1782) személyes használatú könyveinek összeírása 1750 körül²⁰ azt mutatja, hogy a polyglott gróf főként franciául olvasott. A 118 felsorolt könyvcíméből 29 német, 7 latin, 5 olasz, egy angol nyelvkönyv németül, a többi francia. Magyar könyvet nem vitt magával. Nem jelenti ez azt, hogy a magyar nyelvű könyveket – főként azok számának gyarapodását is ismerve – nem gyűjtötték volna. Megjelenésüket is aktívan támogatták. Kétségtelen azonban, hogy ez a könyvanyag csak kivételesen tűnik fel a könyvtárak katalógusaiban. Az is igaz, hogy az említett Batthyány könyvösszeírás nem egy könyvtár katalógusa, hanem egy jegyzék azokról a könyvekről, amelyeket a gróf magával vitt.

Nézzük meg kortársainak gyűjteményeit. Reviczky János Ferenc (?–1742) 439 könyvét Kassán írták össze a gróf halála után.²¹ Nyelvileg hagyományosnak mondhatjuk a magyarországi könyvtárak közt, vagyis a latin könyvek többségben vannak, ám már ő is több nyelven olvasott. A könyvtár tematikus összetétele modernnek mondható. A család következő generációjából került ki Reviczky Károly (1736–1793), aki már Európában ismert nyelvészeti volt, komoly diplomáciai és udvari karrierrel.²²

Eszterházy József (1682–1748) cseklézi könyvtárát 1749-ben katalogizálták, a könyvek száma akkor 881 volt. Jól látszik a könyvanyagon, hogy a tulajdonos vásárolta, egy generációs gyűjtemény. Nyelvileg heterogén, a könyvek többsége latin, de emellett számottevő a német nyelvű könyvek aránya, a francia nyelvűek megléte már feltűnőnek mondható.²³ Ehhez képest a család másik ágából (zólyomi ág) származó Eszterházy János

²⁰ „Catalogue des Livres qui se trouvent dans l'armoire de Msr le comte Adam” Lásd: *Magyarországi magánkönyvtárak V. 1643–1750*, sajtó alá rendezte CZEGLÉDI László, KRUPPA Tamás, MONOK István, Bp., OSZK, 2010 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/5), 152–156.

²¹ ADATTÁR 13/5. 20–34.

²² Reviczky Károly (1736–1793) diplomáciai pályája után – konstantinápolyi, varsói, berlini, majd badeni követe volt az uralkodónak – II. József nevelője, majd minisztere lett. Az európai nyelvek mellett héberül, törökül, arabul és perzsául is tudott. Törökből franciára, perzsából latinra több szöveget is fordított, amelyek meg is jelentek. Könyvtárát – amelynek katalógusát maga adta ki –, benne jelentős keleti gyűjteményét 1790-ben Londonban eladta. A vevő, Lord Althorp örökösei a könyveket újra eladták John Rylandnak Manchesterbe.

²³ ADATTÁR 13/5. 115–145.

Nepomuk Kázmér (1774–1829) lajtakátai könyvtára, amelyet 1805-ben írtak össze,²⁴ már egy franciás alapműveltségű katonatiszt 740 kötetes modern gyűjteménye. A könyvek kétharmada a tulajdonos születése után jelent meg, az 1750 előtti kiadások száma csupán 21. A könyvtár nyelvi összetétele is figyelemre méltó: latin elvértve akad (néhány jogi munka, magyar történelem, illetve egy-egy antik auktor kiadás), egy olasz, de egyetlen magyar nyelvű könyv sincsen az összeírtak közt. A könyvek kétharmada francia, a maradék német nyelvű.

A francia nyelv a 18. századi arisztokrácia közös európai nyelveként a francia irodalmi ízlést, illetve a filozófiai, pedagógiai és politikai ismereteket is elterjesztette. Magyarországot is elérte a libertinus irodalom, amely jelenségnek legismertebb példája a Csáky István (1741–1810) és felesége Erdődy Júlia (?–1809) homonnai könyvtára, amely szerencsésen a mai napig fennmaradt, Aradon a megyei könyvtárban őrzik.²⁵

Említsünk azonban olyan könyvtárat is, amelyben a magyar nyelvű könyveket jelentős arányban össze is írták. A kálvinista Ráday Pálnak (1677–1733) 296 könyvét ismerjük, és egy feljegyzést további 95 megvásárlandó könyvről.²⁶ Beosztásának, tevékenységének megfelelően a latin nyelvű jogi, politikaelméleti munkák adták a könyvanyag zömét. Fiának, a grófi címet nyert Ráday Gedeonnak (1713–1792) halálakor több mint 10.000 kötet sorakozott péceli kastélyuk könyvtártermének polcain. Ennek a hatalmas könyvtárnak a gyarapításakor külön figyelt a magyar könyvek rendszeres összegyűjtésére is – amellett, hogy ő maga is beszélt és olvasott anyanyelvén –, a magyaron és a latinon kívül tudott németül és franciául is.²⁷

A magyar nyelvű könyvanyag gyűjtése mellett érdekesen alakult a Magyarország és a magyarok történetére vonatkozó könyvek és kéziratok sorsa. A 18. század folyamán felbomlott a Magyar Királysághoz tartozó népek egységes *hungarus* tudata, és a 19. század közepéig kialakult az ezt helyettesítő saját kulturális nemzettudatuk.²⁸ Ennek a folyamatnak a nyomon követése a korabeli könyvtárak jegyzékeinek, katalógusainak tanulmányozásával is jellemezhető. A 17. században a magyar történelemről szóló latin munkák a „Historici” tematikus csoportban szerepeltek, a „Hungarici”, mint elkülönített csoport, a könyvek nyelvére vonatkozott. Példaként említem Radvánszky László (1701–1758) sajkókazai könyvtárát, amelynek összeírása 1750-ből ismert.²⁹ A 434 össze-

²⁴ „Catalogue des livres de la Bibliothèque de Gattendorff, écrit 1805” Szegedi Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár MS 1826 (Esterházy LIV/2394)

²⁵ Vö.: GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói: A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*, Bp., Universitas, OSZK, 2009 (Res libraria, III), 121–227.

²⁶ BORVÖLGYI Györgyi, *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára*, Bp. – Szeged, OSZK, Scriptum, 2004 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, VII).

²⁷ Összefoglalóan lásd: SEGESVÁRY Viktor, *A Ráday könyvtár 18. századi története*, Bp., Ráday, 1992 (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 4); Vö.: BEREZC Ágnes, *Középnemesi barokk-életmód a Ráday-család levelezése alapján (1750–1779)* = BEREZC Ágnes, LÁNGI József, *Aranyidők a péceli Ráday-kastélyban*, Bp., Műemlékek Állami Gondnoksága, 2003, 9–70.

²⁸ E kérdés kifejtését, elemzésének könyvtártörténeti szempontjait lásd: István MONOK, *Identité culturelle, identité nationale et les bibliothèques institutionnelles en Hongrie au 18. siècle*, = *Un’istituzione dei Lumi: La biblioteca, Teoria, gestione e pratiche biblioteconomiche nell’Europa dei Lumi*, Convegno internazionale, Parma, Biblioteca palatina, 20–21 maggio 2011, a cura di Andrea DE PASQUALE, Frédéric BARBIER, Parma, Museo Bodoniano, 2012 (Caratteri, 7), 195–214.

²⁹ ADATTÁR 13/5. 159–198.

írt könyvből 134 a következő cím alatt került számbavételre: „Scriptores rerum Hungaricarum domestici et extranei”. Emellett külön csoportosították a szláv nyelveken megjelent 28 könyvet is. Ha ehhez azt is hozzászámítjuk, hogy 1727-ben ugyanez a báró 86, a magyar történelemre vonatkozó kéziratot másolatot magának, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a történeti érdeklődése mögött sajátos kulturális öntudat is állt. A kulturális nemzettudat erősödésének egyik könyvtártörténeti jele a magyar nemzeti könyvtár (*Bibliotheca Regnicolaris*) megalapítása 1802-ben. Széchényi Ferenc gróf a saját könyvtárát ajánlotta ennek alapjául, egyben felhívta a magyar arisztokrácia tagjainak a figyelmét arra, hogy egészítsék ki a gyűjteményt, tegyék teljessé a Magyarországra vonatkozó kiadványok körét. Fontosnak tartjuk megemlíteni ezzel kapcsolatban – és egyben visszautalni arra, hogy mit is jelenthetett a magyar nyelvű művek hiánya –, hogy Széchényi elküldte a főuraknak, főpapoknak könyvtárának kiadott katalógusát. Eszterházy János Nepomuk Kázmér is kapott egy példányt. Bécsből 1803. január 18-án írt köszönő levelet Széchényinek, amelyben dicséri a gróf tettét, majd ígéri, ha a saját könyvtárában olyan kiadványokat talál, amelyek nem volnának meg a *Bibliotheca Regnicolaris* állományában, haladéktalanul elküldi azokat mint hozzájárulást a haza kulturális felemelése érdekében.³⁰

Az arisztokrata könyvtárak tematikus összetételének változásában ugyancsak feltűnő a szekularizált, vagyis nem teológiai és vallási ismereteket adó könyvek arányának megváltozása. A jogtudomány, a történelem és a politika mellett határozottan feltűnő jelenség a matematika, a fizika, a kémia, de elsősorban a gazdálkodási ismeretek jelenléte. A földrajzi ismeretek kibővültek az útleírás irodalommal, országleírásokkal, illetve művészeti albumokkal.

A változások első jelei már a 18. század közepén tetten érhetőek. Hasonlítsuk össze az említett két Eszterházy gróf könyvtárának tematikus felépítését:

Eszterházy József könyvtára, Cseklész, 1749 (881 könyv):

„Classes Librorum Bibliothecae Cseklésziensis: Libri prohibiti – Militares et Mathematici – Scriptores Byzantini Graeco Latini editiones Parisiensis – Historici recentiores – Diversi Historici et Scholastici – Libri Sacri – Diversi historici ... Mathematici et diversae delineationes Architectonicae – Oeconomici de cura Equorum – Dictionaria et auctores classici ac Juridici aliqui – Juridici – Scriptores Hungarici et selecti diversi – Geographi.”

Ahogy látjuk, a magyar történelemre vonatkozó könyveket Cseklészen is külön csoportba rendezték, és a jog, a földrajz, a gazdálkodás is külön figyelmet kapott.

Eszterházy János Nepomuk Kázmér könyvtára, Lajtakáta, 1805 (740 könyv):

„Catalogue des livres de la Bibliothèque de Gattendorff: Théologie – Jurisprudence – Philosophie – Histoire – Philologie ou Belles Lettres – Cartes géographiques.”

Nézzük ezt az utóbbi könyvtárat kicsit részletesebben, mert azt gondolom, hogy a tanulmányom címében jelzett változások végeredményét ennek alapján jól lehet összegezni.

³⁰ A levelet Zvara Edina mutatta meg nekem, információját köszönöm.

Előre jelzem, hogy a tematikus aránytalanság oka lehet az is, hogy bizonyos témájú könyvei a grófnak egy másik kastélyában, vagy bécsi házában lehettek. A magyar anyag teljes hiánya, az elenyésző *hungaricum* állomány – különösen a fentebb jelzett, Széchényi Ferencsel való levélváltásának tükrében –, valószínűsíti feltevésünket. Ha pedig másutt is voltak könyvei, akkor az egyes témák nagy aránya már nem annyira hangsúlyozza az adott tematika iránti vonzódását. A teológia szak ugyanis kissé anakronisztikusan nagy részt foglal el, 146 kötet a 740-ből, és ezen belül 50 imakönyvet tartott. A jog (30 mű) ebben a könyvtárban magában foglalta az erkölcsstant, a modern természetjogot és a polgári jogot. A filozófia szak is nagyon vegyes témákat fog egybe a katalógus készítője szerint: logika és metafizika (17 mű), fizika, matematika és kémia egyben (36 mű), de ebben a csoportban sorolja fel a hadtudományi munkákat is. Ide került a pedagógia (22 mű), immár elkülönítve, és a gazdaságtan is, a maga 85 könyvével.

Nem kevésbé ellentmondásos és tanulságos a történelem szak (250 mű). Az egyik legfeltűnőbb a magyar történelemre vonatkozó munkák szinte teljes hiánya (amelyről már tettem utalásokat). A család históriáján kívül alig található ilyen munka (19 mű). Külön szak Franciaország és Anglia története, de nem a német országoké és Itáliáé sem. Az egyháztörténet 20 művel képviselteti magát, és következik egy ismét csak érdekesnek mondható jelenség: a történelemhez tartoznak ebben a könyvtárban az életrajzok (35 mű), a földrajz és az utazási irodalom (28 mű), és az életrajzi regények is (44 mű). Az utóbbi csoport tehát sajátos módon nem a szépirodalom szakba került, amely 110 munkát tartalmazott. A könyveknek ez a csoportja nyelvi összetételében is tanulságos. Miután Magyarországon ebben az időben a latin nyelv elsajátítása kötelező volt egy gróf számára, érdekes, hogy az antik szerzők között mindössze 5 található eredeti nyelven, ráadásul görög ezek közt nincsen. Főleg francia és német kiadásokat olvasott a család. Ez a nyelvi összetétel ebben a tematikus csoportban nem tekinthető jellemzőnek Magyarországon még az arisztokrata gyűjteményekben sem. A *par excellence* szépirodalom nyelvi összetétele már igen, hiszen az arisztokraták többsége ekkor már a francia és a német irodalmat olvasta. A tematikus csoportokon túl, a kor könyvtáraihoz hasonlóan külön tartották a térképeket, ami a formájuk miatt is indokolt volt. Nem meglepő, hogy egy sokat távol lévő katona embernek viszonylag nagyszámú térképe volt, 47 kötetbe kötve (vagyis atlaszok).

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a magyarországi arisztokrácia olvasmányainak átalakulása elkezdődött a 17. század végén, bár a 18. század közepéig a könyvtárak nyelvi összetételében a latin dominált. A francia könyvek arányának a németet is meghaladó aránya a 18. század utolsó harmadában alakult ki. A nyelvi változásokkal párhuzamosan megfigyelhető az olvasmányok tartalmának olyan átalakulása, amelynek lényege a politikai, a jogi, a történelmi és a hadászati alapismeretek mellett a földrajz, a nyelvek, a természetre és a gazdálkodásra vonatkozó ismeretek megszerzése, illetve az olvasásnak a szórakoztató jellege kezd kihangsúlyozódni.